

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»

КОЖАН ВОЛОДИМИР ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 340.12:/342.72./73

**ОСОБИСТІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент
Романова Альона Сергіївна,
Навчально-науковий Інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
доцент кафедри теорії та філософії права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент
Погребняк Станіслав Петрович,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
професор кафедри теорії держави і права

кандидат юридичних наук, доцент
Топлевський Руслан Богданович,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права

Захист відбудеться «21» листопада 2016 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.052.19 в Національному університеті «Львівська політехніка» (79008, м. Львів, вул. Князя Романа, 1-3, ауд. 301 XIX навчального корпусу)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного університету «Львівська політехніка» (79013, м. Львів, вул. Професорська, 1)

Автореферат розісланий «12» жовтня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. П. Бортник

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Конституція України у ст. 3 проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищими соціальними цінностями. Це зумовлює необхідність детальної правової охорони, яка полягає в нормативному закріпленні гарантій невід'ємності цих цінностей. Проте, незважаючи на конституційну охорону, в повсякденному житті маємо факти часто порушення основних прав людини, які закріплюють за людьми вищенаведені цінності, що зумовлено і неправильним трактуванням самих прав, і недостатністю правового регулювання певних відносин, які із цих прав випливають.

У зв'язку з останніми подіями в нашій державі ми мали змогу спостерігати відкрите нівелювання основних цінностей. Події на Майдані проілюстрували нехтування недоторканності людського життя, зневагу до особистої свободи, яку проявляли органи влади, перевищуючи свої повноваження. Мало місце ігнорування міжнародних стандартів у сфері прав людини, основних конституційних принципів.

Натомість події на Майдані показали готовність суспільства захищати свої особисті права, які базуються на гідності та випливають з неї. Усвідомлення людьми своєї значущості проявилось в недопустимості зазіхання на основні їх цінності.

Наведене ілюструє те, що провідне місце в організації правової держави, якою проголосила себе Україна, відведено основоположним правам людини. Тому, щоб відповідати Конституції, держава, здійснюючи свою політику, повинна виходити з недоторканності проголошених у ст. 3 цінностей.

Сьогодні Україна стоїть на порозі значних змін. Адаптуючи українське законодавство до права Європейського Союзу, законодавець найперше має визначити правовий статус людини як найвищої цінності. Такий статус полягає у правильному розумінні особистих прав людини, які є природними та основоположними. Без визнання особистих прав людини ніяка правова держава не може бути побудована.

Відсутність в законодавстві окреслення меж особистих прав людини, неправильне їх формулювання і трактування призводять до порушення основних підвалин існування людини. Тому правильне визначення сукупності особистих прав людини, характеристика їх меж та змісту значно сприятимуть формуванню громадянського суспільства та побудові правової держави в Україні.

Права людини стали об'єктом дослідження багатьох і вітчизняних, і зарубіжних вчених, серед яких Г. В. Антипова, О. С. Алексєєв, Ю. С. Бадальянц, Дж. Берман, О. В. Гришук, І. М. Жаровська, С. В. Ісакович, В. М. Капцін, М. С. Кельман, Б. О. Кістяковський, В. Б. Ковальчук, А. М. Колодій, В. В. Колпйчиков, М. І. Козюбра, С. Л. Лисенков, О. А. Лукашева, Л. А. Луць, М. М. Марченко, А. Ю. Олійник, В. Ф. Погорілко, С. П. Погребняк, В. Ф. Сі-

ренко, П. М. Рабінович, А. Х. Саїдов, О. Ф. Скакун, С. С. Сливка, Г. К. Цвайгерт, П. Б. Стецюк, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодик, Р. Б. Тополевський, В. Є. Чиркін, М. Ф. Чудаков, П. П. Шляхтун, О. Ф. Фрицький, М. І. Хавронюк та ін.

Попри те, що особисті права людини досліджували багато вчених, у науковій літературі вживають різні терміни на позначення цих прав, а саме: «громадянські» права, «особисті» права, «фізичні» права, «основні» права людини, «невід’ємні» права, «індивідуальні» права тощо. Деякі науковці ставлять знак рівності між «особистими» та «громадянськими» правами, вживаючи їх так: особисті (громадянські) права чи громадянські (особисті) права, інші, навпаки, розмежовують особисті та громадянські права.

Невизначеність поняття щодо особистих прав людини призвела до того, що точного переліку прав, які визначаються як особисті, не існує. Різні вчені розуміють під особистими правами різні права.

Отож ступінь вивчення проблеми особистих прав людини є недостатнім. В Україні наразі немає спеціальних монографічних досліджень особистих прав людини. Особисті права людини вивчали цивілісти як особисті немайнові права, проте на міжгалузевому рівні ця тема не досліджувалася.

Усе це визначає актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідної роботи Начальньо-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» з теми «Правові, психологічні та інформаційні проблеми розвитку державності в Україні» (державний реєстраційний номер 0112U001217).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи – вирішити теоретичні питання, пов’язані з визначенням поняття особистих прав людини, дослідити його зміст, охарактеризувати елементи та здійснити класифікацію особистих прав людини.

Відповідно до поставленої мети визначено такі *задачі*:

- проаналізувати історичний розвиток прав людини, визначити момент виникнення уявлень про права людини, охарактеризувати історію закріплення особистих прав людини і на міжнародному, і на національному рівні;
- з’ясувати підходи до розуміння прав людини та на їх основі сформулювати визначення особистих прав людини, виявити ознаки таких прав;
- провести диференціацію розуміння особистих прав людини різними галузями права та обґрунтувати їх міжгалузевість;
- встановити підходи і критерії класифікації прав людини, а також сформулювати критерії класифікації особистих прав людини;
- визначити критерій виокремлення особистих прав людини як складових прав людини та охарактеризувати такі права, визначивши їх поняття, межі і зміст;

- сформулювати поняття кожного об'єкта особистих прав людини: «життя», «гідність», «недоторканність», «свобода»;
- дослідити гарантії особистих прав людини і міжнародного, і внутрішнього рівня;
- сформулювати основні перспективи вдосконалення механізмів забезпечення особистих прав людини в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері особистих прав людини.

Предмет дослідження – сукупність правовідносин, пов'язаних з особистими правами людини, нормативно-правові акти та інші джерела, які відображають зміст та сутність особистих прав людини.

Методи дослідження. Під час написання дисертаційної роботи, аби одержати найдостовірніші результати, було використано систему методів філософського, загальнонаукового та спеціально-наукового рівнів.

Основу дослідження становлять філософські методи: діалектичний (основними принципами якого є об'єктивність, всебічність, конкретність і повнота пізнання, роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих його сторін тощо), логічний (основними прийомами якого є аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного) та ін.

Серед загальнонаукових методів пізнання використано методи системного аналізу (структурний, функціональний, факторний, генетичний), цільовий, типологічний, модельний.

Із спеціально-юридичних застосовано: історико-правовий – для розкриття генезису і тенденцій розвитку особистих прав людини (підрозділ 2.1); формально-правовий – під час визначення понять «особисті права людини», «право на життя», «право на повагу до людської гідності», «право на свободу» та «право на особисту недоторканність» (підрозділ 2.2), а також ознак особистих прав людини, ознак життя, евтаназії, гідності, свободи та недоторканності, під час дослідження структури кожного з вищезгаданих прав (розділ III); порівняльно-правовий – для виявлення подібних та відмінних ознак під час порівняння розуміння вченими поняття прав людини (підрозділ 2.2), закріплення права на життя, визначення його меж, ставлення до абортів та евтаназії (підрозділ 3.1), розуміння поняття «гідність» (підрозділ 3.2) тощо; окрім того, порівняльно-правовий метод дав змогу сформулювати відповідні положення про внесення змін до законодавства України, використовуючи досвід зарубіжного законодавства, яке регулює аналогічні відносини; метод правового моделювання використовували для визначення перспектив розробки спеціалізованого акта щодо права на життя, доцільності повної заборони абортів та легалізації евтаназії (підрозділ 3.1) тощо.

Дисертаційне дослідження опирається також на сучасні досягнення медицини, біології, ембріології, соціології, політології, загальної теорії пра-

ва, науки міжнародного права, а також на положення міжнародно-правової та національної юридичної практики.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає в комплексному дослідженні явища особистих прав людини, визначенні їх переліку та розкритті сутності.

Наукову новизну конкретизовано в таких положеннях:

уперше:

- визначено обсяг особистих прав людини, який складає право на життя, право на гідність, право на свободу та право на особисту недоторканність та який впливає з основоположності і первинності таких прав; *удосконалено:*

- вчення про історичний розвиток уявлень про особисті права людини, який запропоновано розділити на п'ять періодів;

- підходи до визначення поняття особистих прав людини як можливостей кожної людини забезпечувати свою фізичну та морально-психологічну індивідуальність;

- критерії класифікації особистих прав людини, які визначають їх різноманіття та характеризують їх як частину системи прав людини;

набули подальшого розвитку:

- питання правової характеристики особистих прав людини, визначення їх змісту, обсягу та гарантій;

- напрями вдосконалення правового регулювання особистих прав людини, що полягали у пропозиціях змін до законодавства України.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що робота може бути використана:

- у подальшому розвитку теорії особистих прав людини, сутності та змісту таких прав, для поглиблення знань про критерії класифікації прав людини та особистих прав зокрема, право на життя та його межі, допустимість абортів, евтаназії та смертної кари; право на гідність та його зміст; диференціацію свободи та недоторканності і прав на них;

- під час підготовки навчальних посібників, підручників, відповідних навчальних курсів з прав людини. Вони можуть бути корисними для співробітників правоохоронних органів і міжнародних організацій, що здійснюють моніторинг чи захист прав людини;

- при викладанні курсів «Міжнародне право прав людини», «Міжнародне публічне право», «Теорія права і держави», «Конституційне право України», спецкурсів «Загальна теорія прав людини», «Права людини і діяльність органів внутрішніх справ» тощо у вищих і середніх спеціалізованих юридичних навчальних закладах. Практичні рекомендації та пропозиції дисертації можуть бути застосовані в законотворчій діяльності.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою. Формулювання положень, які характеризують

наукову новизну дисертації, теоретичне і практичне значення результатів роботи є особистим внеском здобувача в дослідження означеної проблеми.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено у 12 публікаціях, з яких 5 статей у вітчизняних наукових виданнях, визнаних фаховими з юридичних наук, 1 стаття у зарубіжному періодичному виданні, та 6 – у збірниках тез доповідей на науково-практичних заходах.

Структура дисертації зумовлена предметом, метою, задачами та логікою дослідження вибраної теми. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків і списку використаних джерел.

Повний обсяг дисертації становить 229 сторінок, з яких основний текст – 195 сторінок, список використаних джерел – 34 сторінки (343 найменування).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, вказано на зв'язок роботи з науковою тематикою, визначено мету, задачі, об'єкт, предмет і методи дослідження, висвітлено наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, подано відомості про їх апробацію, структуру й обсяг дисертації.

Розділ 1 «Стан розробки проблеми та методологія її дослідження» складається з двох підрозділів, у яких охарактеризовано проблеми визначення поняття «права людини», їх структури та класифікації, що були об'єктом дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених, а також визначено методологію дослідження цієї теми. Особливу увагу приділено підходам до розуміння особистих прав людини.

У *підрозділі 1.1 «Стан наукової розробки досліджуваної проблеми у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі»* проаналізовано наукову літературу, що відображає погляди українських і зарубіжних учених на поняття «права людини», виділення серед них особистих прав. Охарактеризовано історичний розвиток розуміння прав людини та особистих прав людини в їх контексті. Віддавши перевагу природній теорії праворозуміння, визначено початок усвідомлення людиною свого права як момент виникнення прав людини.

Визначено підходи науковців до розуміння прав людини, які поділено на дві групи: прихильники позитивістської теорії праворозуміння та прихильники природно-правової теорії праворозуміння.

Розглянуто різноманітні поняття, під якими розуміють сукупність прав, котрі дисертант розглядає як особисті права людини. Встановлено, що однозначності в розумінні особистих прав людини в юридичній науці немає.

Успішне визначення поняття особистих прав людини дозволить в подальшому вирішити питання природності чи позитивності цих прав, з'ясувати їх первинність та основоположність.

У підрозділі 1.2 «*Методологія дослідження особистих прав людини*» охарактеризовано методи дослідження, які використовувалися у дослідженні.

Діалектичний та логічний метод, основними прийомами якого є аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного, та інші загальні філософські методи супроводжували весь процес аналізу предмета дисертаційного дослідження.

Центральним методом наукового дослідження особистих прав людини виступає системний метод, сутність якого полягає в розгляданні об'єкта не як сукупності його складових частин, а як системи, цілісного утворення. Застосування методів системного аналізу дозволило виявити структуру прав людини, зокрема особистих: прав на життя, повагу до людської гідності, свободу та особисту недоторканність.

Охарактеризовано також спеціально-юридичні методи та методи інших наук, які були необхідні для проведення комплексного і цілісного дослідження особистих прав людини.

Розділ 2 «Поняття та класифікація особистих прав людини» складається з трьох підрозділів і присвячений аналізу історії становлення прав людини, появи особистих прав людини, визначенню їх поняття, співвідношення такого поняття з іншими в юридичній науці, а також дослідженню підходів до класифікації прав людини, зокрема особистих прав. Особливу увагу приділено визначенню переліку прав людини, які відносяться до категорії особистих.

У підрозділі 2.1 «*Історія зародження та розвитку ідей про особисті права людини*» досліджено історію виникнення особистих прав людини крізь призму становлення прав людини загалом.

Доказано, що найлогічніше історію становлення особистих прав людини поділяти на такі етапи: а) стародавній період розвитку (виникнення уявлень про основні цінності, які охороняються правом); б) античний період (обґрунтування особистих прав людини); в) середньовічний період (спроби визначити природу особистих прав людини); г) новий час (закріплення особистих прав людини на законодавчому рівні); г) сучасний період розвитку.

Обґрунтовано, що початком історії особистих прав людини виступає виникнення уявлення людини про такі права, адже природність і первинність права полягає в його існуванні навіть без закріплення його державою.

У підрозділі 2.2 «*Поняття особистих прав людини*» проаналізовано підходи до визначення прав людини, та, на їх основі, особистих прав людини. Проведено розмежування різноманітних понять, які застосовуються до сукупності прав, що розглядалися як особисті права людини.

Доведено, що особисті права людини потрібно розглядати в контексті природно-правової теорії, адже такі права належать людині від народження, є невід'ємні та притаманні людині, незважаючи на те, чи вони юридично закріплені.

Особисті права людини характеризуються через такий суб'єкт, як людина, що становить собою єдність фізичного, біологічного, духовного та соціального, та через особисту належність таких прав, тобто згадувану уже ознаку невідчужуваності.

Охарактеризувавши плюралізм думок щодо назви досліджуваних прав, а саме: «громадянські» права, «особисті» права, «фізичні» права, «основні» права людини, «невід'ємні» права, «індивідуальні» права тощо, обґрунтовано підхід щодо застосування назви «особисті права людини».

Дослідивши різноманітні підходи до визначення таких прав, сформульовано визначення особистих прав і свобод людини: це основоположні, невідчужувані, невід'ємні та природні можливості кожної людини, які належать їй від моменту народження та стосуються забезпечення її фізичної і морально-психологічної індивідуальності.

У *підрозділі 2.3 «Класифікація особистих прав людини»* проаналізовано різноманітні підходи до класифікації прав людини, визначено ознаки особистих прав людини та наведено перелік прав, які до них відносяться.

Найбільше значення має класифікація права людини за змістом (характером) потреб людини, котрі цими правами забезпечуються. Відповідно, за цим критерієм права людини поділяються на: особисті, політичні, економічні, культурні, екологічні.

Особистими правами людини, зважаючи на їх природність, основоположність на невід'ємність, виступають такі: право на життя, право на гідність, право на свободу та право на особисту недоторканність. Такий перелік прав логічно впливає із ст. 3 Конституції України, яка проголосила людину найвищою соціальною цінністю, назвавши при цьому основні невід'ємні якості, до яких належать: життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека.

У **розділі 3 «Характеристика особистих прав людини»** охарактеризовано особисті права людини, їхні ознаки, визначено проблеми їх закріплення та реалізації. Право на життя, право на людську гідність, право на свободу та право на особисту недоторканність охарактеризовано як основоположні, тобто такі, на основі яких будується ціла система прав.

У *підрозділі 3.1 «Право на життя»* обґрунтовано положення про те, що життя є найвищою соціальною цінністю, визначено поняття життя і права на життя, досліджено елементи цього права та запропоновано шляхи покращення правового регулювання деяких аспектів права на життя.

Життя людини характеризується співіснуванням трьох аспектів – фізичного, соціального та духовного. Тож право на життя виступає як природна, невід'ємна від особистості можливість життєдіяльності людини у фізичному, моральному, духовному та соціальному аспекті, яка протікає в часі.

Обґрунтовано, що право людини на життя складається з двох елементів: права на недоторканність життя і права на вільне розпорядження ним.

Важливим для визначення виступає момент початку життя. Обґрунтовано положення, що моментом початку життя потрібно вважати не момент народження, а момент зачаття. Вже тоді сформована зигота виступає потенційною людиною.

Аспектом права на життя виступає сукупність репродуктивних прав, найбільш дискусійними з яких є право на аборт та проблема правового статусу ембріона. Ці два аспекти взаємопов'язані, адже визначивши за ембріоном право на життя, особу позбавляють права вчинити аборт. Запропоновано на законодавчому рівні заборонити аборт та закріпити за ембріоном певний правовий статус, оскільки таке ставлення цілком відповідатиме визначеному місцю життя як найвищої соціальної цінності.

Досліджено питання визначення права людини на смерть. Доведено, що твердження про існування права на смерть не має сенсу, адже воно заперечує право на життя, яке покладено в основу правової охорони. Тому, зважаючи на перевагу права на життя над правом на смерть, можна стверджувати про нежиттєздатність теорії права на смерть.

Достатньо уваги приділено питанню легалізації евтаназії. Розрізнено відмову пацієнта від лікування та поняття евтаназії. Відмова від лікування має місце тоді, коли пацієнт нехтує курс лікування, який призначає лікар. В екстрених випадках, коли є пряма загроза життю людини, медичний працівник зобов'язаний надати допомогу, щоб запобігти термінальному стану.

Вказано на негативний характер евтаназії та смертної кари. Тому повна їх заборона підтверджує ефективний стан забезпечення права на життя.

У *підрозділі 3.2 «Право на людську гідність»* досліджено поняття гідності як категорії, покладеної під охорону закону, а також як категорії, яка виступає основою закону.

На підставі досліджених інтерпретацій гідності наведено таке її розуміння: це сукупність таких якостей, як неповторність, моральність, свобода, рівність та самостійність, які визначають цінність людини для суспільства, з одного боку, та самоцінність – з іншого. Відповідно, право на гідність – природна, невід'ємна та невідчужувана можливість визнання цінності кожної людини як біопсихосоціальної істоти з боку інших людей, організацій, держави тощо та можливість усвідомлення людиною своєї цінності.

Обґрунтовано неправильність позиції, яка закріплена в Конституції, де таке право названо як «право на повагу до людської гідності». Запропоновано внести зміни до Конституції та інших законів, а саме, перейменувати «право на повагу до гідності» на «право на гідність».

Досліджено такі елементи права на гідність: заборона катувань, жорстокого, нелюдського поводження з людиною чи покарання, яке принижує її гідність. Особливу увагу звернено на дослідження питання допустимості проведення дослідів над людьми. Визначено, яким критеріям має відповідати такий дослід, щоб вважатися допустимим.

У підрозділі 3.3 «Право на свободу та право на особисту недоторканність» досліджено поняття свободи, недоторканності, визначено їх ознаки, охарактеризовано право на свободу та право на особисту недоторканність.

Висловлено позицію, що право на свободу та право на особисту недоторканність потрібно закріпити як два окремі права, оскільки вони несуть хоч і подібний, та все ж різний зміст. Право на свободу – це можливість вчиняти чи не вчиняти дії, що не заборонені законодавством. Право на особисту недоторканність – це закріплені в нормативно-правових актах заборони втручатися в певні сфери людського буття з боку держави, будь-яких організацій чи інших осіб. Охарактеризовано зміст таких прав та визначено їх межі.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено актуальне завдання визначення особистих прав людини, наведено їх ознаки та обґрунтовано належність певних прав людини саме до цієї сукупності прав. Підбиваючи підсумки дослідження, можемо констатувати, що Україна, прийнявши Конституцію та проголосивши в ній людину найвищою соціальною цінністю, продемонструвала прагнення охороняти й захищати особисті права людини. Тому для реалізації такого напрямку діяльності держави, на основі виконаного дослідження, опрацювавши та проаналізувавши юридичну, медичну та іншу спеціалізовану літературу, зрівнявши і дослідивши національне, зарубіжне та міжнародне законодавство, наведено такі положення:

1. Історію особистих прав людини можна відстежувати в трьох аспектах: а) з моменту виникнення самих прав; б) з моменту виникнення уявлень про особисті права людини; в) історію закріплення таких прав у нормативних актах.

Щодо першого випадку, то в такому разі потрібно ілюструвати всю історію людства, адже такі права виникли з моменту диференціації людини як істоти соціальної та моральної, чи, на думку креаціоністів, з моменту створення людини.

Дослідження історії закріплення особистих прав людини не задовольняє поставлених перед дисертантом завдань, а лише дотично їх вирішує, адже природні права залежать від їх нормативного закріплення лише гарантіями їх дотримання, але не своїм існуванням.

Тому найдоцільніше висвітлити історію особистих прав людини як історію уявлень про них.

Історію становлення особистих прав людини можна поділити на такі періоди: а) стародавній період розвитку (виникнення уявлень про основні цінності, які покладені під охорону права); б) античний період (обґрунтування особистих прав людини); в) середньовічний період (спроби визна-

чити природу особистих прав людини); г) новий час (закріплення особистих прав людини на законодавчому); г) сучасний період розвитку.

2. Досліджувану когорту прав людини найкраще йменувати «особисті права людини», які безпосередньо їй належать від народження та є невід'ємними. Слушною для розуміння таких прав виступає природно-правова концепція праворозуміння. Крізь призму цієї концепції особисті права належні людині незалежно від їх закріплення державою в нормативно-правових актах. Проте відкидати роль нормативного закріплення в розумінні особистих прав все ж не потрібно, адже саме введення прав людини в нормативні документи ставить перед державою обов'язок щодо їх охорони і захисту. Тому нормативне закріплення виступає гарантією можливості реалізації людиною таких прав.

3. Розглядаючи поняття особистих прав людини через визначення загального поняття прав людини, можна навести такі ознаки особистих прав: основоположність, невідчужуваність, невід'ємність та природність. Основоположність особистих прав характеризує їх як основу для інших прав, їх первинність. Природність полягає в належності таких прав людині від народження чи, навіть, з моменту зачаття. Невід'ємність особистих прав полягає в неможливості позбавити особу таких прав, а невідчужуваність – у неможливості їх передачі.

Особисті права людини характеризуються через такий суб'єкт, як людина, що становить собою єдність фізичного, біологічного, духовного та соціального, та через особисту належність таких прав, тобто ознаку невідчужуваності.

Отож, особисті права і свободи людини – це основоположні, невідчужувані, невід'ємні та природні можливості кожної людини, які належать їй від моменту народження та стосуються забезпечення її фізичної і морально-психологічної індивідуальності.

4. За різноманітними класифікаціями можемо простежити місце особистих прав людини в системі прав людини:

а) за джерелом походження – особисті права людини є природними, які належать людині від народження;

б) за відображенням аспектів свободи – особисті права людини можуть бути і позитивними, і негативними. Якщо взяти до уваги право на життя, то воно виступає позитивним. Іншим прикладом виступає складова змісту права на гідність: заборона катувань, такого, що принижує гідність, поведження чи покарання, нелюдського поведження чи покарання та заборона проведення дослідів над людьми без їх згоди;

в) залежно від функціонального призначення особисті права людини є суто матеріальними;

г) формотворчим критерієм особистих прав людини виступає носій прав. Таким носієм особистих прав людини є людина як біопсихосоціальна

істота. Кожна людина незалежно від свого статусу буде наділена такими правами;

г) за кількісним складом суб'єктів здійснення прав людини такі права є суто індивідуальні. Звідси і походить їх назва – особисті – як належні особі, тобто окремому індивідові;

д) в залежності від рівня правового регулювання особисті права людини є фундаментальними. Тут варто провести паралель зі ще одним критерієм – значення для людини. У нашому випадку, особисті права – це основні права. Вважаємо, що особисті права людини є основоположними. Тобто критерієм є не закріплення чи значення для людини, а рівень їх значущості.

Зважаючи на основоположність особистих прав людини, до них мають входити: право на життя, право на гідність, право на свободу та право на особисту недоторканність. Такий перелік прав логічно впливає із ст. 3 Конституції України, яка проголосила людину найвищою соціальною цінністю, назвавши при цьому основні невід'ємні якості, які їй належать: життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека. Проте не положення Конституції визначає обсяг особистих прав людини, а навпаки. Тому можемо сказати про влучність та визначальну цінність формулювання такого положення Конституції. Окрім цього, такий обсяг особистих прав людини підтверджує теорію першого покоління прав людини.

На підтвердження такого положення варто зазначити і про основоположність визначеного в роботі переліку особистих прав людини. Так, право на життя містить величезний перелік прав – це і право на здоров'я та його похідні, репродуктивні права, екологічні права тощо. Безперечно, всі вони ґрунтуються на праві на життя. Право на гідність є основою права на гендерну рівність, репутацію, більшість принципів усіх галузей права. Право на свободу та особисту недоторканність є підґрунтям для більшості свобод людини, таких як свобода віросповідання, слова тощо. Також це право лежить в основі правових презумпцій, права на недоторканність житла тощо.

5. Право на життя потрібно розглядати крізь призму поняття «життя», проте не отожднювати їх. Адже життя – це категорія біологічна, право ж – соціальна. Життя людини характеризується різними аспектами і не обмежується лише біологічною характеристикою. Людина – істота фізична, соціальна, моральна і духовна. Тому право на життя – це природна, невід'ємна від особистості можливість життєдіяльності людини у фізичному, моральному, духовному та соціальному аспекті, яка протікає в часі. Таке визначення враховує природність такого права, належність до особистості та межовість права, тобто вказівка на те, що право має часові межі – виникнення та припинення.

Право на життя як природне право складається з двох елементів: право на недоторканність життя та право на розпорядження життям. Право

на недоторканність життя полягає в неможливості свавільного позбавлення життя. Право на розпорядження життям характеризується правом піддати своє життя ризику, небезпеці.

Вважаємо неправильним розглядати самогубство та евтаназію як види розпорядження життям. Ці явища є глибоко негативними, викликають суспільний осуд. Окрім того, вони посягають на життя як суспільну цінність, тому вважатися формами реалізації права не можуть, оскільки це суперечитиме Конституції.

6. Визнано необхідність чітко визначити межі права на життя на законодавчому рівні. Зважаючи на те, що з 14 дня після запліднення ембріон пройшов стадію імплантації, сформував весь допоміжний апарат для свого розвитку та характеризується наявністю первинної хорди, яка є першоосновою нервової системи, стає на шлях практично незалежного розвитку, запропоновано закріпити цей момент як такий, з якого ембріон стає під охорону закону. Пропонується доповнити ст. 281 Цивільного кодексу України таким положенням: «Життя людини охороняється з 14-го дня після моменту зачаття».

7. Відповідно, проведення абортів після 14 днів з моменту зачаття мало б бути заборонено. Запропоновано внести відповідні зміни до Цивільного кодексу України та Основ законодавства України про охорону здоров'я, зокрема внести до цих актів таке положення: «Забороняється проводити штучне переривання вагітності (аборт), якщо вагітність перевищує 14 днів. У випадках, якщо вагітність є наслідком зґвалтування чи інцесту, або якщо вагітність може призвести до смерті матері, штучне переривання вагітності може бути проведене після 14 днів вагітності». Можливість призведення вагітності до смерті матері мають визначати щонайменше двоє лікарів.

Аборт – однозначно явище негативне, яке пропагує нівелювання нового життя. Тому життя ембріона після 14 днів розвитку повинно бути поставлене під охорону кримінального закону. Відтак запропоновано криміналізувати аборт, проведений після 14 днів вагітності.

Дослідивши спеціалізовану медично-біологічну літературу щодо характеристики ембріона, зроблено висновок, що його потрібно розглядати як потенційну людську істоту, а не як об'єкт чи частину тіла матері. Висловлено думку про необхідність прийняття спеціалізованого закону, в якому б розглядалися докладно всі аспекти права на життя, зокрема й репродуктивні права та правовий статус ембріона.

8. Пропонується закріпити на рівні Цивільного кодексу України положення: «Моментом смерті людини вважається момент повного і необоротного припинення діяльності кори головного мозку, обумовлене загибеллю його клітин і яке констатується комплексом вироблених сучасною медициною засобів і способів».

Право на смерть не підлягає правовому регулюванню. Людина не може відмовитися від права на життя або передати правомочність розпоряджатися цим правом, оскільки праву на життя властива невідчужуваність.

Недопустимою є й легалізація евтаназії. Відповідно, заборону евтаназії не можна розглядати як порушення права на життя. Адже евтаназія як право на смерть суперечить праву на життя, оскільки воно невід'ємне. Евтаназію потрібно розглядати як один з видів вбивства, проте із привілейованим складом. Тому запропоновано інкримінувати евтаназію як злочин проти життя.

Пропонується доповнити Кримінальний кодекс України ст. 117-1 «Вбивство за проською потерпілого (евтаназія)», яка встановлювала б відповідальність за проведення евтаназії.

Як альтернативу евтаназії потрібно створити мережу медичних установ, які спеціалізуються на наданні допомоги помираючим хворим, так званих «хоспісів». У таких закладах хворим повинна надаватися паліативна допомога. Така допомога зводиться до полегшення страждань за допомогою певних засобів, що не призводять до летального наслідку.

Запропоновано закріпити в законодавстві положення про можливість пацієнта відмовитися від докладання медичним працівником героїчних зусиль у випадку настання термінальних станів у пацієнта. Під героїчними зусиллями («терапевтичне завзяття») варто розуміти дії медичного персоналу, які спрямовані на продовження життя будь-якою ціною.

З погляду правових принципів держава не може позбавляти людину життя. Правова держава не має права вбивати від свого імені. Якби цілі не називалися як виправдання страти, сама думка, що держава може використовувати настільки жорстоке покарання, як смертна кара, суперечить концепції прав людини.

У Конституцію України до ст. 27 потрібно внести зміни, які встановлювали б недопустимість застосування смертної кари.

9. Потребує вдосконалення положення про допустимість застосування зброї під час затримання злочинця. Запропоновано внести зміни до Закону України «Про Національну поліцію», встановлюючи за працівником можливості застосовувати зброю під час затримання злочинця лише у випадках, коли його затримання поєднується зі станом необхідної оборони (наприклад, злочинець чинить збройний опір), або в разі вчинення затримуваним тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

10. Основними напрямками держави щодо охорони життя мають бути: а) миролюбна зовнішня політика, тобто відмова від війни; б) заборона використання ядерної зброї та іншої зброї масового знищення; в) боротьба з тероризмом; г) боротьба із злочинністю.

Пропонується закріпити в Конституції України принцип відмови від війни, від загрози або застосування збройної сили. Важливо, особливо зва-

жаючи на події, що відбуваються зараз в Україні, уточнити цей принцип положенням про те, що допускається вступати у війну, якщо тільки Україна знала напад або перебуває в такій небезпеці, коли зволікання недопустиме.

11. Загалом доцільно розробити спеціальний закон, який регулював би всі аспекти права на життя. Такий закон повинен містити: загальні положення (визначення основних понять, зокрема права на життя), регулювання репродуктивних прав: заборона абортів, цінність права на життя, правовий статус ембріона; основні засади біоетики наукових досліджень; регулювання смерті людини; порядок відшкодування шкоди внаслідок порушення права на життя; організаційні засади забезпечення охорони життя людини; відповідальність за порушення цього закону тощо.

12. Гідність людини – це сукупність таких якостей, як неповторність, моральність, свобода, рівність та самостійність, які визначають її цінність для суспільства, з одного боку (об’єктивний аспект), та самоцінність – з іншого (суб’єктивний аспект).

«Право на повагу до гідності» суперечить сутності права, адже кожне право повинне супроводжуватися повагою, тому пропонуємо замінити в Конституції України та Цивільному кодексі України «право на повагу до гідності» на «право на гідність».

Ознаки права на гідність:

- право на гідність є природним; воно належить людині від народження, проте, зважаючи на неповторність людського ембріона, який виступає потенційною особою, можна стверджувати і про належність права на гідність і ненародженій дитини;
- можна говорити про належність права на гідність і після смерті, захист якого покладається на родичів чи державу;
- право на гідність є соціально визначеним; його зміст залежить від конкретно-історичних умов розвитку суспільства;
- право на гідність є невід’ємним та невідчужуваним; невід’ємність права на гідність полягає в неможливості його позбавлення, а невідчужуваність – у неможливості його передачі;
- право на гідність є абсолютним, воно не передбачає винятків і не може бути обмежене, навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану;
- право на гідність є всезагальним, тобто належить кожній особі людського виду, індивідууму;
- гідність як об’єкт права на гідність є визнанням цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти;
- гідність характеризується подвійною природою, виступаючи, з одного боку, фактором публічних взаємовідносин, а з іншого – фактором особистого життя людини.

Отож, право на гідність – це природна, невід’ємна та невідчужувана можливість визнання цінності кожної людини як біопсихосоціальної істоти

з боку інших людей, організацій, держави тощо та можливість усвідомлення людиною своєї цінності.

13. Охарактеризовано зміст права на гідність як сукупність двох складових: можливостей і заборон. Можливостями виступає право на використання (реалізацію) гідності. Сутність цього права полягає в реалізації гідності. Заборонами є: катування людини; жорстоке, нелюдське поводження з людиною чи покарання; таке, що принижує гідність людини, поводження чи покарання; медичні, наукові чи інші досліди щодо людини без її вільної згоди.

Відмінність між формами поганого поводження полягає в ступені жорстокості завданих страждань. Поводження чи покарання є «нелюдським», коли воно застосовувалося навмисне і впродовж багатьох годин поспіль, викликаючи або тілесні ушкодження, або сильні фізичні чи психічні страждання. Поводження «принижує гідність», коли воно могло викликати у жертви почуття страху, мук або неповноцінності.

14. Ознаки й умови допустимості проведення експериментів над людьми:

- дослід допускається, якщо він проводиться коректно і за морально прийнятних умов, відповідно, слугує на благо людини і суспільства та сприяє примноженню цінності науки;

- обов'язок держави і суспільства полягає в тому, щоб заохочувати наукові дослідження, спрямовані на полегшення людських страждань, і перешкоджати зловживанням і наживі за рахунок окремих особистостей або суспільства;

- доклінічна стадія експериментування повинна здійснюватися особливо акуратно, з установкою на максимальне розширення ефективних досліджень задля зведення до мінімуму ризику на стадії проведення їх на людині;

- дослідження, як і контроль за їх виконанням, мають здійснювати компетентні фахівці та в належно оформленому і відведеному для цього місці;

- під час проведення дослідження має бути встановлений допустимий ступінь ризику, пропорційний меті дослідження, щоб гарантувати цілісність індивіда, на якому проводиться дослідження;

- інформована згода абсолютно необхідна в разі нетерапевтичного експериментування, мета і вигоди якого безпосередньо не стосуються індивіда, на якому проводиться дослід. Водночас таке експериментування не повинно поширюватися на тих, хто не здатний дати повністю вільну і свідому згоду;

- охорона особистих даних, або особлива обережність, з якою слід поводитися з даними, що стосуються індивідів, котрі піддаються клінічним експериментуванням;

- нагляд за проведенням експерименту, здійснення контролю за можливими негативними наслідками через прийом ліків та повідомлення про такі наслідки органи охорони здоров'я.

Статті Основ законодавства України про охорону здоров'я не охоплюють всіх аспектів проведення експериментів над людьми, тому пропонується розробити спеціалізований нормативний акт (на рівні закону), який би повною мірою регулював відносини проведення наукових експериментів над людьми.

15. Право на свободу і право на особисту недоторканність є окремими правами, проте вони тісно пов'язані між собою. Водночас вони виражають різні аспекти свободи у філософському розумінні: право на свободу – позитивний, а право на особисту недоторканність – негативний.

Право на свободу – це можливість вчиняти чи не вчиняти дії, що не заборонені законодавством. Воно є основоположним та розкривається через такі права: право на свободу природного існування; право на свободу думки і слова (ст. 34 Конституції України); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України); право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36 Конституції України); свобода пересування, вільного вибору місця проживання (ст. 33 Конституції України); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції України); свобода зібрань (хоча в Конституції буквально йдеться про право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 Конституції України).

Межі права на свободу можна окреслити за допомогою загальновідомого правового постулату: «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Право на особисту недоторканність – це закріплені в нормативно-правових актах заборони втручатися в певні сфери людського буття з боку держав, будь-яких організацій чи інших осіб. Обґрунтовано, що такими сферами є: фізична, психічна, моральна, соціальна та духовна.

Враховуючи, що право на свободу та право на особисту недоторканність є окремими правами, запропоновано внести зміни до ст. 29 Конституції України, якими чітко розділити ці права.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті

1. Кожан В. В. Окремі аспекти реалізації права на життя / В. В. Кожан // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2015. – № 5. – С. 33–37.

2. Кожан В. В. Заборона дослідів над людьми як елемент змісту права на гідність / В. В. Кожан // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – № 5. – С. 26–29.

3. Кожан В. В. Щодо питання про поняття особистих прав людини / В. В. Кожан // Право і суспільство. – 2015. – № 6. – С. 19–22.

4. Кожан В. В. Класифікація особистих прав людини / В. В. Кожан // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015. – № 35. – С. 24–27.

5. Кожан В. В. Теоретичні основи і практика законодавчого закріплення особистих прав людини / В. В. Кожан // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. «Юриспруденція». – 2015. – № 18. – С. 33–36.

6. Кожан В. В. До питання про визначення поняття «право на гідність» / В. В. Кожан // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. – 2016. – № 5. – С. 60–66.

Тези

1. Кожан В. В. Свобода як філософсько-правова категорія / В. В. Кожан // Стан та перспективи розвитку юридичної науки : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ : ГО «Правовий світ», 2015. – С. 10–14.

2. Кожан В. В. Загальна характеристика права на особисту недоторканність / В. В. Кожан // Актуальні питання взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів публічного адміністрування у напрямку розвитку правової системи України : Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Центр правових наук. досліджень, 2015. – С. 9–12.

3. Кожан В. В. Особисті права людини в стародавньому періоді розвитку людства / В. В. Кожан // Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності : Міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса : Причорномор. фундація права, 2015. – С. 5–8.

4. Кожан В. В. Закріплення особистих прав та свобод людини в міжнародних актах / В. В. Кожан // Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії : Міжнар. наук.-практ. конф. – Харків, 2015. – С. 8–10.

5. Кожан В. В. Право на життя: момент виникнення / В. В. Кожан // Державотворення та правотворення в Україні : проблеми та перспективи розвитку : II наук.-практ. конф. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2015. – С. 83–85.

6. Кожан В. В. Філософсько-правове розуміння поняття «гідність людини» / В. В. Кожан // Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні : Міжнар. наук.-практ. конф. – Ужгород, 2016. – С. 20–23.

АНОТАЦІЯ

Кожан В. В. Особисті права людини: загальнотеоретична характеристика. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерство освіти і науки України, Львів, 2016.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню особистих прав людини. У роботі наведено основні підходи щодо розуміння поняття прав людини.

Доведено, що права людини виникають з моменту усвідомлення їх людиною, тому історію прав людини досліджували з моменту формування людини як істоти розумної.

Обґрунтовано необхідність розуміння особистих прав людини з погляду природно-правової теорії. Дано визначення особистих прав людини та наведено основні їх ознаки.

Проаналізовано основні підходи до систематизації прав людини та особистих прав людини.

Визначено поняття життя та дано характеристику права на життя. Розглянуто підходи до визначення моменту виникнення права на життя. Обґрунтовано необхідність заборони евтаназії та смертної кари, охарактеризовано негативність абортів та самогубства. Досліджено межі права на життя.

Визначено поняття гідності. Проаналізовано право на людську гідність та визначено його елементи і зміст. Досліджено перелік діянь, які досягають на гідність людини. Особливу увагу приділено дослідженню дослідів над людьми.

Досліджено проблему розмежування права на свободу та права на особисту недоторканність. Запропоновано вдосконалити законодавство в аспекті особистих прав людини.

Ключові слова: особисті права людини, класифікація прав людини, право на життя, аборт, евтаназія, ембріон, смертна кара, право на людську гідність, право на свободу, право на особисту недоторканність.

АННОТАЦИЯ

Кожан В. В. Личные права человека: общетеоретическая характеристика. - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный университет «Львовская политехника» Министерства образования и науки Украины, Львов, 2016.

Диссертация посвящена комплексному исследованию личных прав человека, их понятия, определения множества прав, которые к ним относятся. В работе приведены основные подходы отечественных и зарубежных ученых относительно понятия прав человека, определены трак-

товки прав человека с точки зрения естественно-правовой и позитивистской теории правопонимания.

Установлено, что моментом появления личных прав человека следует считать формирование человека как существа разумного, который способен такое право осознать. Поэтому исследования истории возникновения и развития личных прав человека следует начинать с началом истории человечества в целом.

Обоснована необходимость понимания личных прав человека с точки зрения естественно-правовой теории, ссылаясь на основоположность и неотделимость таких прав. Дано определение личных прав человека и приведены основные их признаки.

Проанализированы основные подходы к систематизации совокупности прав человека и, в частности, личных прав человека. Определены различные критерии классификации таких прав, исследованы перечень прав человека, которые составляют собой личные права человека. Доказана необходимость наполнения личных прав человека следующими правами: право на жизнь, право на достоинство, право на свободу и право на личную неприкосновенность.

Определено понятие жизни и дана характеристика права на жизнь. Исследованы основные проблемы, связанные с реализацией права на жизнь. Рассмотрены подходы к определению момента возникновения права на жизнь, обоснованно авторский подход к данной проблеме. Также обоснована необходимость законодательного закрепления правового статуса эмбриона. Определены допустимости проведения абортов. Обоснованно недопустимость и необходимость запрета эвтаназии и смертной казни, охарактеризованы негативность самоубийства. Также исследованы границы права на жизнь и приведены случаи ограничения права на жизнь. Предложено внести изменения в законы Украины, связанные с реализацией права на жизнь.

Определено понятие достоинства. Проанализировано право на человеческое достоинство и определены его элементы и содержание. Исследован перечень деяний, посягающих на достоинство человека. Особое внимание уделено исследованию опытов над людьми.

Исследована проблема разграничения права на свободу и права на личную неприкосновенность. Предложено усовершенствовать законодательство в аспекте личных прав человека.

Ключевые слова: права человека, личные права человека, классификация прав человека, право на жизнь, аборт, эвтаназия, эмбрион, смертная казнь, право на человеческое достоинство, право на свободу, право на личную неприкосновенность.

SUMMARY

Kozhan V. V. Personal human rights: general theoretical characteristics. – Printed as a manuscript.

Thesis for the degree of candidate of legal sciences, specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal studies. – Lviv Polytechnic National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2016.

The thesis is devoted to complex research of individual human rights. The work presents the basic approaches of the concept of human rights.

We proved that rights arise from the realization of human rights by human. That's why human rights history has been studied from the time of formation of human beings as rational creature.

The necessity of personal understanding of human rights from the perspective of natural law theory has been substantiated here. The definition of individual human rights and their basic characteristics were given.

The main approaches to systematize the totality of human rights and, in particular, individual human rights have been analysed.

The concept of life and characteristics of the right to life have been defined. We reviewed approaches to determine the moment of the right to life. The inhibition necessity of death penalty and euthanasia had been based here.

The concept of dignity was defined. The right to human dignity and the values – of its elements and content were analysed. We studied the list of acts that infringe on the dignity of man. Particular attention was paid to the study of experiments on human beings.

The problem of delimitation of the right to liberty and the right to personal integrity were investigated. To improve the legislation in the aspect of personal human rights were proposed.

Key words: individual human rights, classification of human rights, the right to life, abortion, euthanasia, embryo, death penalty, the right to human dignity, the right to liberty, the right to personal integrity.

Підписано до друку 29.09.2016 р.
Формат 60×84/16.
Папір друкарський. Ум. друк. арк. 0,9.
Зам. № 191. Наклад 100 пр.

Видавництво «ПАІС»
Реєстраційне свідоцтво ДК № 3173 від 23 квітня 2008 р.
вул. Гребінки 5, оф. 1, м. Львів, 79007
тел.: (032) 225-60-14, (032) 261-24-15
e-mail: pais@mail.lviv.ua; <http://www.pais.com.ua>